

KIELI KIINNI IHMISSÄ JA MAAILMASSA

Susanne Niemeier & René Dirven (toim.) *Evidence for linguistic relativity*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, Series IV: Current issues in linguistic theory 198. Amsterdam: John Benjamins 2000. 240 s. ISBN 90-272-3705-0.

Martin Pütz & Marjolijn H. Verspoor (toim.) *Explorations in linguistic relativity*. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science, Series IV: Current issues in linguistic theory 199. Amsterdam: John Benjamins 2000. 369 s. ISBN 90-272-3706-9.

Universaalin ja yleisinhimillisen kielivyyn tutkimuksen rinnalla on pitkät perinteensä myös suuntauksilla, jotka korostavat eri kielten, eri ajattelutapojen ja maailmankuvien moninaisuuden keskinäisiä suhteita. Jälkimmäisissä on itse asiassa, kuten JOHN A. LUCY erinomaisessa johdantoluvussaan *Evidence*-kirjaan huomauttaa, kysymys kolmesta eri suhteellisuuden tasosta. Semioottiseksi relatiivisuudeksi voidaan nimittää kielen, symbolisen koodijärjestelmän ylipäättään, olemassaolon vaikutusta ajatteluun. Varsinaisella lingvistiksellä relatiivisuudella tarkoitetaan yleensä jonkin tietyn kielen ja sen rakenteen — toisiin kieliin verraten — vaikutusta ajatteluun (esimerkiksi: ajatteleeko tai hahmottaako suomenkielinen ihminen maailmaa toisin kuin ruotsinkielinen), mutta samaan kysymyksiin kietoutuu myös Lucyn niin kutsuttu diskursiivinen relatiivisuus eli tiettyjen kielenkäyttötapojen (esim. tieteellinen diskurssi) mahdollinen vaikutus ajattelutapoihin.

Vuonna 1998 kokoontui Duisburgiin suhteellisuuskysymyksiä pohtimaan laaja ja

nimekäs tutkijajoukko, jonka symposiumiesitelmistä tässä esiteltävät kaksi artikkelikokoelmaa on muokattu. Symposiumin otsikko, »Humboldt and Whorf Revisited«, viittaa suhteellisuusnäkemysten kahteen suureen edelläkävijään. Näistä Humboldt muistetaan nykyisessä anglosaksien dominoimassa tiedemaailmassa harvemmin. Kuitenkin, kuten JÜRGEN TRABANT (»How relativistic are Humboldt's 'Weltansichten'«, *Explorations*) muistuttaa, hänen näkemyksensä olivat aikaansa edellä: Humboldtin relativismi ei, toisin kuin useimmilla aikalaisilla, painottanut Euroopan mahdikielten ylemmyyttä, vaan »primitiivisetkin« kielet olivat hänestä »jaloja luonnon tuotteita«, elimellisiä ja oma-arvoisia kokonaisuuksia.

Kemianinsinööri, palovakuutusarkkitehti ja itseoppinut Amerikan alkuperäiskielten tutkija Benjamin Lee Whorf, tai kiistelty Sapirin ja Whorfin hypoteesi monine mahdollisine tulkintoineen, on sitäkin useampien kirjoitusten lähtökohtana. Whorfin ajatukset kielen rakenteesta ihmisen ajattelutapaa jäsentävänä tai kahlitsevana kehikko-

na ovat vuosikymmenten mittaan nostattaneet kiivasta vastustusta — kuten PENNY LEE («When is 'Linguistic Relativity' Whorf's Linguistic Relativity?», *Explorations*) John M. Ellisä siteeraten huomauttaa, »Whorfin hypoteesi näyttää nostavan esiin siitä keskustelevien pahimmat puolet». Kauhuesimerkkejä ideologian projisoimisesta kielentutkimukseen onkin helppo tarjota. JULIANE HOUSE («Linguistic relativity and translation», *Explorations*) siteeraa 1960-luvulla (!) ilmestynyttä artikkelia, jossa saksan kielen lauserakenteen jäykät alistus- ja hallintasuhteet rinnastetaan Hitlerin Kolmanteen valtakuntaan (toisin kuin »sound democratic English»), ja toteaa, että vastaavanlaista Humboldtin ja Whorfin väärinkäyttöä saattaa esiintyä uudemmassakin dekonstruktivistisessa, esimerkiksi feministisessä diskurssianalyyseissa. PETER MÜHLHÄUSLER («Humboldt, Whorf and the roots of ecolinguistics», *Explorations*) puolestaan kritisoi, rakentavasti ja asiallisesti, niin kutsuttujen ekolinguistien relativistisia ylilyöntejä. Jos esimerkiksi väitetään, että niin sanotut binominaalit (*a glass of water* -tyyppiset rakenteet, joissa, kuten Whorf on huomauttanut, Euroopan kielet tyypillisesti individualoivat osan jakamattomasta massasta erillistä nolinia apuna käyttäen) heijastavat eurooppalaisen sivilisaation suhtautumista ihmiseen ympäristöstään erillisenä oliona (kaikkine ekologisesti tuhoisine seurauksineen), pitäisi myös kattavasti todistaa, että vastaavanlaisia rakenteita ei läheisemmässä luontosuhteessa elävien alkuperäiskansojen kielissä esiinny.

Ylipäättäänkin Whorfin hypoteesin naiiveimmat populaariversiot on helppo pyyhkäistä pöydältä, esimerkiksi Housen artikkelissa tarjotulla John McNamaran kärjistyksellä: jos eri kielten erilaiset rakenteet heijastavat tai luovat niin erilaisia ajattelutapoja, että — kuten on väitetty — kääntä-

minen on viime kädessä mahdotonta, ei myöskään kaksikielinen ihminen esimerkiksi äidinkieltään puhuessaan kykenisi ymmärtämään, mitä itse äsken on isänkielilläään sanonut. Whorfin hypoteesin pohjana oleva yhtenäinen äidinkieli tai ajattelutapakin on kiistanalainen abstraktio, kuten House huomauttaa. Tässä monikielisyyden ja -kulttuurisuuden maailmassa ei ole realistista olettaa, että yksilöä tyrannimaisesti määräisi yksi muuttumaton äidinkieli siihen liittyvine selvärajaisine ajattelutapoineen ja kulttuureineen.

Toisaalta Whorfin hypoteesissa on kuitenkin jotakin sitkeästi vetoavaa — sen lisäksi, että ankarimmat universalistis-autonomistiset näkemykset selvästikin ovat vailla empiiristä pohjaa. (Kuten SYDNEY M. LAMB [»Neuro-cognitive structure in the interplay of language and thought», *Explorations*] kärjistää: jos kieli perustuu vain geenien määräämään kielikykyyn, mitä ensimmäinen esi-isämme joukkoon ilmestynyt »kielimutanti» puhui, mistä hän puhui ja miten, yksinäänkö?) Joillain kielen osa-alueilla kielen ja aivotuominnan keskinäinen riippuvuus on todella vankasti todistettu tosiseikka. Niin houkuttelevaa kuin strukturalistisessa spekulatiivisessa onkin ollut nähdä lapsen kielen kehitys distinktioiden lisääntymisenä, järjestelmän eriytyksenä muodottomasta massasta, OCKESCHWEN BOHN («Linguistic relativity in speech perception», *Evidence*) tuo joukon aivotutkijoita ja foneetikkoja todistamaan päinvastaista. Yksi esimerkki: puolivuotiaat englanninkielisten perheiden vauvat tunnistavat hindin retrofleksiiviset konsonantit erilleen yhtä hyvin kuin aikuiset hindin puhujat, mutta alle vuoden iässä englannin kielen äännejärjestelmä kohoaa muuriksi eksoottisten äänneiden eteen ja pudottaa lasten foneettisen erottelukyvyn murtoosaan entisestään, tasolle, josta se aikuiseksi kasvaessa vain hivenen kohoaa. (Toiset ▷

tutkimukset kuitenkin viittaavat siihen, että kielikohtaisten tekijöiden lisäksi äänteiden havaitsemiseen vaikuttavat myös kielestä riippumattomat seikat.)

Evidence-kirja sisältää useita muitakin vakuuttavia tapaustutkimuksia. DAN I. SLOBIN («Verbalized events: A dynamic approach to linguistic relativity and determinism», *Evidence*) tutkimusryhmineen on todennut, että niin sanottujen määritekehyksisten kielten («satellite-framed», esim. englanti: *run into the house* 'juosta taloon') puhujat kuvaavat ja hahmottavat mielessään tapahtumia eri tavoin kuin niin sanottujen verbikehyksisten puhujat («verb-framed», esim. espanja: *entrar en la casa corriendo* 'sisään-mennä taloon juosten'). Selostaessaan kuvakertomuksen kohtausta, jossa päähenkilön säikäyttää puun kolosta putkahtava pöllö, yksikään verbikehyksisten kielten puhujista (yhtä aikuista koehenkilöä lukuun ottamatta) ei käyttänyt pöllön ilmestymisestä muuta kuin värittömintä »väyläverbiä», esim. ranskan *sort*, espanjan *sale* 'tulee/menee ulos'. Määritekehyksisiä kieliä puhuvilla koehenkilöillä taas pöllö usein 'lensi/lentää ulos' (engl. *flew out*, holl. *uitvliegt*, ven. *vyletela*), ellei peräti 'pistänyt' (engl. *popped out*) tai 'lepatanut ulos' (saks. *rausflattert*). MICHAEL MARATSOS, DEMETRA KATIS ja ANNALISA MARGHERI («Can grammar make you feel different?», *Evidence*) puolestaan ovat erikielisten koehenkilöiden arvioita vertaillaan huomanneet, että kokijalla, joka sijoittuu syntaktiseksi subjektiksi («X pitää Y:stä/kaipaa Y:tä»), arvioidaan olevan enemmän hallintaa tilanteeseen kuin objekti- tai obliivikokijalla (italiassa tai kreikassa, missä sama ilmaistaan suunnilleen: »Y miellyttää X:ää/puuttuu X:ltä»). Mutta miten paljon kyselemällä saatuihin tietoiisiin arviointeihin voi luottaa, ja miten paljon asiaan vaikuttavat lauseen muut semanttiset suhteet ja konteksti? (Entäpä jos kokija

on lauseen ainoa NP? Jos *Lyyli pelkää* ja *Hilmaa pelottaa*, kumpi hallitsee tilannetta enemmän?)

Kaikkiaan on helppo uskoa, että eri kielten erilaiset ilmaisutavat voivat tehdä puhujaan itseensäkin voimakkaan vaikutuksen. WALLACE CHAFE ottaa artikkelinsa («Locality of diversity and convergence in thought and language», *Explorations*) lähtökohdaksi nämä monien kieltenoppaiden ja tutkijoidenkin intuitiot («Kun puhun intiaanikieltä, ajattelen eri lailla»). Avainsana on »säädelty monimuotoisuus» (constrained diversity). Vaikka kaikki ajattelu ei jäsennykään kielen kautta (kuten ns. sanoiksupukemisen vaikeus tietyissä tilanteissa osoittaa), siinä on yleisinhimillisten ominaisuuksien lisäksi puolia, joihin kielen rakenne vaikuttaa. Näitä ovat esimerkiksi kategoriointi tai sanoja seuraavat niin sanotut varjomerkitykset, jotka voivat vaihdella myös yksilöittäin: jotkut senecan puhujat hahmottavat 'mansikkaa' merkitsevän sanan vielä etymologisesti '(kasviksi, johon) on kiinnitetty kekäleitä', toisten mielestä sana »just means strawberry».

Chafen pohdinnat ajattelusta kielen kuvastimessa saavat täydennystä kirjoituksista, joiden lähtökohta on ajattelun fysiologiassa. Edellä mainittu Sydney M. Lambin artikkeli sekä PAUL R. HAYSIN »From the Jurassic dark: Linguistic relativity as evolutionary necessity» (*Explorations*) ovat painokkaita puheenvuoroja kielen ja ajattelun elimellisestä yhteydestä sekä lajin että yksilön kehityksessä. Haysin mukaan kielen tai sen vaatiman abstraktin ajattelun koti on jurakauden pimeydessä: ensimmäiset nisäkäsensäisämme joutuivat yöeläiminä hahmottamaan aika-, paikka- ja syysuhteita mutkikkaammin kuin päivänvalossa yksinkertaisesti ravintoaan kohti ohjautuvat pieniaivoiset dinosaurukset... Oli miten oli, ilmeistä on, että kieli ja ajattelu ovat kehittyneet tiiviissä vuorovaikutuksessa. Kumpikaan ei ole

toisen irrallinen lisä tai johdannainen.

Kielen suhteellisuus ei kuitenkaan ole sidoksissa pelkästään aivojen toimintatapoihin vaan myös puhujan kulttuuriympäristöön. BALTHASAR BICKEL (»Grammar and social practice: On the role of 'culture' in linguistic relativity», *Evidence*) esittää kenttätönsä pohjalta vakuuttavia esimerkkejä siitä, miten nepalilaista belharen kieltä on mahdotonta puhua ja ymmärtää tuntematta puhujien elämäntapaa ja kotiseutua. Belharessa on mutkikkaasti kieliopillistunut, perusluokitteluun 'YLÖS'/'ALAS'/'RINNALLA' pohjautuva deiksisjärjestelmä, joka tietyissä yhteyksissä aina vaatii esimerkiksi puhuteltavan sijainnin (ylhäällä, alhaalla vai samalla tasolla) ilmaisemista. Järjestelmän historiallis-kulttuurisena taustana on vuoristomaisema rinteineen, polkuineen ja kulttipaikkoineen, ja tämä tausta on nimenomaan kulttuurinen, ei pelkästään maantieteellinen, kuten osoittaa vertailu Bickelin äidinkielen sveitsinsaksaan. Vaikka pinnanmuodostus Sveitsissä on samantapainen kuin Nepalissa, sveitsinsaksa muiden Euroopan kielten tapaan hahmottaa vuoristoluonnonkin tilasuhteita ihmisruumiin kautta (»edessä», »takana», »selkä» tms.), ei toisinpäin.

Miten kielen ja ajattelutavan tai kielen ja kulttuurin periaatteessa kiistämätöntä mutta käytännössä äärimmäisen vaikeaselkoista yhteyttä sitten voisi kuvata ja tutkia? Yhden keinojen tarjoaa semanttisilla primitiiveillä operoiva metakieli, jollaista on viime vuosikymmeninä rakennellut Anna Wierzbicka — hänen tutkimuksiaan kommentoi ja niitä ympäröivää ansaitsematonta hiljaisuutta kritisoi NICK J. ENFIELD (»On linguocentrism», *Explorations*). Wierzbickan luonnollisen kielen yksiselitteisimpään perussanastoon perustuvaa metakieltä hyödyntää esimerkiksi BERT PEETERS (»'S-engager' vs. 'to show restraint': Linguistic and cultural relativity in discourse

management»; *Evidence*). Peeters vertailee englannin- ja ranskankielisten keskustelukäyttäytymistä Wierzbickan niin sanottujen »kulttuuristen skriptien» valossa ja toteaa muun muassa, että ranskalaisessa toisin kuin anglosaksisessa keskustelussa toisen keskeyttäminen on hyvä asia, koska toimintaa ohjaa seuraavantapainen »ohjelmapätkä»:

»if someone says something,
if I know what this person wants to say,
it is very good for me to say it before this
person says it,
this person will feel something good because
of this».

Wierzbickan semanttisten primitiivien universaalisuuden voi asettaa kyseenalaiseksi (millä perusteella väitetään, että niissä käytettävät ilmaukset ovat ongelmattomasti käännettävissä kielestä toiseen?), ja ylipäättäänkin Peetersin artikkeli on esimerkki kielellisen relatiivisuuden tutkimuksen, kuten usein muunkin kulttuuri- ja käyttäytymistutkimuksen, perimmäisestä ongelmallisuudesta. Jos konstruimme enemmän tai vähemmän intuitiivisten arvioidemme ja vaikutelmiemme taustalle edellisen kaltaisia parafraseja, lisääkö se tietämystämme todellisuudesta ja sen syy-suhteista? Tai onko sentapaisissa tutkimuksissa kuin Elźbieta Tabakowskan »Grammar and the cult of the Virgin: A case study of Polish religious discourse» (*Evidence*), jossa esitellään Neitsyt Marian kultin heijastumia puolan kielessä, mitään sellaista, mitä ei esimerkiksi perinteinen Wörter und Sachen -tutkimus olisi tuonut esille? Grönlannin kielessä on luultavasti enemmän lumen liittyvää sanastoa kuin suahilissa, mutta kertooko tämä mitään olennaista kielestä, kulttuurista tai ajattelusta?

Lienee todettava, että tuollaiset karkeistavat kysymykset on väärin asetettu. Kielen ja kulttuurin välillä on kiinteä ja elimellinen suhde, mutta ei mitään reduktionisti-

sin menetelmin hahmotettavissa olevaa, selkeää mekanismia. Sama koskenee kieltä ja aivotoimintaa. Ne säätelevät ja muovaavat toisiaan, kuten tässäkin esitellyissä kirjoissa selkeästi osoitetaan. Kuitenkin kielen rakennepiirteiden, varsinkin eri kielten erityispiirteiden, johtaminen suoraan oletetuista kognition rakenteista lienee yhtä naiivi ja toivoton hanke kuin suoranaisten fysiologisten syiden etsiminen, jota sitäkin on yritetty. Kuten ROBERT E. McLAURY («Linguistic relativity and plasticity of categorization», *Explorations*) kertoo, perinteikäs värinimitysten tutkimus sai alkunsa, kun 1900-luvun taitteessa yritettiin rotubiologisin perustein osoittaa, että eri lailla pigmentoituneet kansat näkevät värejä eri tavoin. »Relativistinen» kielentutkimus ei siis voi odottaa etenevänsä jättiläisharpauksin kohti mullistavia löytöjä. Kuiten-

kin se on korvaamaton muistutus siitä mahdollisuuksien moninaisuudesta, joka ihmisellä periaatteessa olisi käytössään ympäristönsä ja itsensä hahmottamiseksi. Outoa kyllä näiden kirjojen kirjoittajista Wallace Chafe lähes ainoana muistaa tähdentää, miten »deeply disturbing» on, että eri kielten erilaisia todellisuuskuvia välittävistä linseistä niin moni on juuri tässä ihmiskunnan historian vaiheessa sulkeutumassa ikuisiksi ajoiksi. ■

JOHANNA LAAKSO

*Institut für Finno-Ugristik der Universität
Wien*

Spitalgasse 2–4, Hof 7

A-1090 Wien, Österreich

Sähköposti: *johanna.laakso@univie.ac.at*